

HAKAS DESTANLARINDA EVLİLİK KURUMU VE BUNA BAĞLI BAZI PRATİKLER

Erhan AKTAŞ*

Özet:

İnsanoğlunun oluşturduğu toplumsal hayatta önemli bir yeri olan geçiş dönemleri başlıca üç grupta ele alınabilir. Bunlar; doğum, evlenme ve ölümdür. Her biri kendi içinde birçok alt başlıkta değerlendirilebilecek kadar zengin bir içeriğe sahiptir. Evlenme ya da evlilik kurumu merkezinde evlilik eğlencesini barındıran bu geçiş dönemlerinden biridir. Evlilik öncesi, sırası ve sonrasında birçok inanma ve uygulama gelenekten moderniteye uzanan süreçte zengin ve renkli bir şekilde devam etmektedir. Evliliğe ait olan unsurların bir kısmı muhtelif sebeplerle artık unutulmuştur. Büyük bir bölümü ise türlü değişikliklerle mevcudiyetini korumaktadır. Evlilik kurumunun yansımaları halk edebiyatı ürünlerinde takip edilmektedir. Bilhassa tahkiyeye dayalı halk hikâyesi, destan, efsane ve masal gibi türlerde kahramanlara ait evlilik inanma, tören ve bunlarla ilişkili pratikler önemli bir yer tutmaktadır. Zengin bir külliyata sahip Türk dünyası destan geleneği bu kurumun canlı örneklerinin görüldüğü bir sahadır. Çok sayıda örneği bulunan Hakas destan geleneğinde alıptığ nımah adını alan Hakas destanları arkaik özelliklerin çokça görüldüğü kahramanlık destanlarıdır. Üzerinde gerek metin neşri gerekse de bunların incelemelerine yönelik birçok çalışma yapılmış durmaktadır. Biz bu çalışmada dâhilinde sosyal bir kurum olan evlilik kurumu hakkında bilgiler verdikten sonra bazı Türk destanlarındaki evlilik âdet ve uygulamalarına değineceğiz. Akabinde Hakasların sosyal hayatındaki ve destanlarındaki Hakas destan alplarına özgü evlilik değerleri üzerinde duracak, kız isteme, beşik kertme, kalın (çeyiz) ve evlilik eğlencesi konularının üzerinde duracağız.

Anahtar kelimeler: *Evlilik, evlilik inanma ve pratikleri, evlilik toyu, Hakaslar, Hakas folkloru, Hakas destanları (alıptığ nımah).*

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. erhanaktas35@hotmail.com

Some Practices Due to Marital Institution of Khakassian Epics

Abstract:

The passing periods which are very important in social life of human beings can be dealt in main three groups. All can be deal in many titles and they have rich content and meanings. Marriage or marital institution is one of the passing periods which reserve feast in the center of itself. Many beliefs and practices goes on with rich and colourful content from tradition to modernity before wedding, during wedding and the after wedding. Some parts of that fact were forgotten because of several causes. In case many parts live at the present time. We can follow effects of marital tradition from folk literature works. Especially marital beliefs and practices have a place in folk narrative, epic, legend and fairy tale which are known based on narration in folk narrative. Epic tradition for Turkic World which have a rich corpus, is very grateful field. In these epics, which named as aliptig nimag and have a numerous samples, are seen in a large number of archaism. About aliptig nimags have been numerous researched on analyze and text publications. In that paper after we study on marital institution which is social structure, and marital practices and customs first of all. The second, we insist marital value of Khakassian society and epics under titles of affinity, marital promise from time of childhood, dowry and marital feasts.

Key words: *Marriage, marital beliefs and practices, marriage ceremony, Khakassians, Khakassian folklore, Khakassian epics (aliptig nimah)*

Giriş

Sosyal bir hadise olan evlenme ve bunun pratiği şeklinde karşımıza çıkan düğün evlilik kurumunun vazgeçilmezidir. Türklerde yaygın olan “tek kadınla evlenme yani monogomi”nin bulunduğunu ifade eden Bahaeddin Ögel bu durumun yanı sıra kumalık sisteminin de bulunduğunu ve hatta bu kumalar arasında bizzat Çin İmparatorunun öz kızlarının da olduğunu ifade etmektedir. (Ögel 1971: 25) Bir diğer araştırmacı Abdülkadir İnan da Türklerin tarih sahnesine ata erkil ve egzogami esaslı bir aile teşkilatıyla çıktıklarını belirtirken (İnan 1998: 341) bu geleneğin halk edebiyatı ürünlerine de fazlasıyla aksettğini belirtmiş bu örnekler arasında bir Sibiry Türk aşiretlerinden olan Karagas kızının bu durumdan dolayı ettiği şikâyeti örnek olarak vermiştir. (İnan 1998: 343)

Sedat Veyis Örnek, evlilik kurumunun “gerek kızın ve erkeğin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturması, gerekse aileler arasında kurulan dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi belirlemesi ve düzenlemesi bakımından her zaman ve her yerde önemli bir olay gözüyle” görüldüğünü ifade eder. (Örnek 1977: 185) Toplumsal bir niteliği olan düğünün ise “her olay gibi içinde bulunduğu yaşam biçiminin bir ürünü” olduğunu belirten araştırmacı Ali Rıza Balaman, ailelerle birlikte evlenecek gençlerin neden düğün yapmaya gereksinim duyulduğunu düğüne katılacak dost ve akrabalarla kız ve erkeğin evliliklerinin duyurulmak istenmesi, evlenecek çiftin ekonomik ve psikolojik bakımdan girecek yükün dost ve akrabalarca hafifletilmesi, soyun

devam ettirilmesi ile ana babanın ‘mürüvvet görmek’ isteklerinin giderilmesi şeklinde açıklamaktadır. (Balaman 1983: 136)

Bir diğer araştırmacı Pertev Naili Boratav ise evlilik kurumuna ait “töre ve törenleri” üç ana başlık ve bu başlıklar altındaki ara başlıklarda değerlendirmektedir. Buna göre evlilik, “Düğün Öncesi (görücülük, dünürçülük/kız isteme; söz kesimi, şerbet, nişan; düğün okuntusu; çeyizin gitmesi ve sergilenmesi; gelin hamamı); Düğün (kına geceleri, kız kınası, oğlan kınası; gelin göçürme; nikâh; gerdek; gerdek ertesi -duvak-paça-) ve Düğün Sonrasında (gelinlik ve güveylik töreleri)” oluşmaktadır. (Boratav 1984:172)

Toplumsal olayların belirli bir kurgu çerçevesinde sözlü veya yazılı edebî eserlerdeki tezahürü kaçınılmazdır. Evlilik kurumu da bundan ayrı düşünülemez. Evliliğin “kadın ve erkeğin birbirleri üzerinde cinsellik kullanım haklarına sahip olmalarını sağlayan bir sözleşme sonucu oluşan birliktelik” (Bekki 2009: 31’den naklen Haviland 2002: 163) şeklindeki tek yönlü tanımlamalar olmakla birlikte aile kurmak, soyun devamı, toplumsal bütünlüğü ve direnci sağlamak gibi etmenlerin daha ön planda yer aldığı düşüncesindeyiz. Bu sebeple reel hayattaki bu önemli yapının fiktif yapıda da sağlam bir şekilde kurulma gereksinimi ve önemli addedilmesi tesadüfi değildir. Tahkiyeye dayalı ürünlerde kahramanın kendisiyle bir ömür boyu hayat sürdürmek gayesiyle çıktığı evlilik yolunda seçeceği kızda birtakım hususiyetleri araması boşuna sayılmamalıdır. Bu durumun en bariz ve çarpıcı örneğini *Dede Korkut Kitabı*’nda görmekteyiz. Korkut Ata, eserin Mukaddime’sinde kadınları dörde ayırdıktan sonra evlenilecek kızın hususiyetlerini şu şekilde açıklamaktadır: “Ozan eydür: Karı-lar dört dürlüdür / Birisi şolduran şöbdür / Birisi tölduran tobdur, / Birisi évün tayağıdur / Birisi neçer söylerisen bayağı-dur. Ozan [eydür]: Évün tayağı oldur ki, yazıdan yabandan éve bir konuk gelse, er âdem evde ol [ma] şa ol anı yedürür içürür, ağırlar, °azizler, gönderür. Ol °Äyişe, Fâtimâ soyı-dur. Hânım! Anuñ bebekleri bitsün, ocağuş buncılayun °avrat gelsün!” (Tezcan-Boeschoten 2006: 32-33) İncelediğimiz destanlar içerisinde bu emsalde bir tasnife rastlamadık ancak her destanda olduğu gibi Hakas destanlarında da kahramanların evlenmek istedikleri kızlar başta alplık özellikleri olmak üzere diğer birtakım vasıflara sahiptirler. Bunlar bizzat erkek kahramanın arzu ettiklerinin yanı sıra müstakbel gelin ile tanıştıktan sonra da ortaya çıkan özellikler olarak da dikkat çekmektedir.

1. Türk Destanlarında Evlilik Geleneği

Toplumsal yapıya ait olanlar başta olmak üzere birçok farklı başlık altında değerlendirilebilecek bir motif zenginliğine sahip olan Türk destanlarında toy kavramı da zengin bir şekilde işlenmiş ve ele alınmıştır. Toyların niteliği farklılık göstermektedir. Destanlarda ekseriyetle görülenler evlilik toyları olmakla birlikte farklı toy kurma örnekleri de mevcuttur. Asıl konumuz olan

Hakas destanlarındaki evlilik kurumuna ve evlilik eğlencelerine geçmeden önce bazı araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda mevcut olan Türk destanlarında toy, evlilik ve evlilik eğlencesi konularındaki çalışmalarından hareketle Türk dünyası destan geleneğinde evlilik konusuna ana hatlarıyla temas etmeyi uygun bulduk.

Araştırmacı Ali Duymaz toyların farklı amaçlar için tertip edildiğini, bunlar arasında “yılda bir düzenlenen han toyları, hacet için düzenlenen toylar, ilk av dönüşü toyları, ad koyma toyları yanında düğün, zafer, yağma ve akın toyları gibi değişik biçimleri” olduğundan bahsettikten sonra Oğuz Kağan-Dede Korkut anlatıları çizgisinde toy kavramının önemli tarafının “cihan hâkimiyeti ülküsü ve bu hâkimiyet gerçekleşirse paylaşımın nasıl ve ne oranda yapılacağı ile ilgili ipuçlarını içerdiğini” belirtirken, toyların mitik anlatıların aracılığıyla topluma öğütlerin verildiği pratik alanları olduğunu ifade eder. (Duymaz 2005: 38) Fuzuli Bayat da konuyla alakalı Oğuz Kağan’ın vermiş olduğu iki toyun da ideolojik karakterde olduğunu belirttikten sonra “Oğuz Kağan Destanı’nda (şalname varyantlarında da) toy, aslında Oğuz cemiyetinin gerekli siyasi, iktisadi, askerî-inzibati meselelerini halletmek için çağrılan kengeş ya da kurultay karakterlidir.” demektedir. (Bayat 2006: 167) Ali Duymaz mezkur makalesinde toyların genel özelliklerini *Hareket ve Durum Tasvirleri* ile *Toyların Düzenleyicileri ve Zamanı* şeklinde iki grupta incelemiştir. Uygur harfli Oğuz Kağan ve Dede Korkut hikâyeleri temelinde verdiği örneklerde, bizim konumuzla alakalı olarak *yığnak olmak* ve *bol yeme içmek* tabirleri önemlidir. *Yığnak olmak* “Toyların en vazgeçilmezlerinden biri il künün çağrılması, beylerin sohbet derilmesi, yığnak olmasıdır.” (Duymaz 2005: 42) Hakas destanlarındaki evlilik toylarına, toyun yapıldığı yerleşim birimindeki sakinlerle birlikte komşu köy ve boylardan da birçok misafirler çağrılmaktadır. Ancak halkın yanında idareci sınıftan çağrılan kişiler hakkında bilgi verilmemektedir. *Bol yeme içme* de Hakas destanlarında sıkça görülen bir durum olup ayrıntılı örnekleri aşağıda verildiği için burada ayrıca bahsetmeyeceğiz. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı, Reşüdeddin tercümesi Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut hikâyelerindeki evlilik toyları yani düğün, farklı şekillerde görülür. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda iki eşini herhangi bir eğlence olmadan alan Oğuz Kağan var iken Reşüdeddin tercümesinde Oğuz Kağan amca kızlarıyla evlenmekle birlikte düğünler hakkında ayrıntılı bir betimleme yoktur. Dede Korkut hikâyelerinde ise Bamsı Beyrek, Kan Turalı ve Seğrek’in düğün törenlerinden bahis vardır. (Duymaz 2005: 53)

Türkmen destancılık geleneğinde toy genel başlığı altında evlilik toyları ayrı bir yer tutmaktadır. Araştırmacı Halil İbrahim Şahin Köroğlu ve Yusuf-Ahmet destanlarında buna dair engin örneklerin olduğunu belirtir. (Şahin 2012: 125) Bilhassa Köroğlu’nun Türkmen versiyonlarında mevcut ev-

lilik toylarının zengin bir içeriğe ve sayıca fazlalığına dikkat çekerek bunları Koroğlu'nun koçaklarının uzak diyarlardan getirdiği kızlarla evlenmesine bağlamakta ve her kolun sonunda mutlaka bir toy kurulduğundan, bu toyların her anlamda debdebeli geçtiğinden bahsetmektedir. (Şahin 2011: 327-328; Şahin 2012: 125)

Manas Destanı gibi bir şaheser başta olmak üzere zengin bir destan külliyatına sahip olan **Kırgız** Türklerinin destanlarında da evlilik kurumu ve toylar renkli bir şekilde tasvir edilmiştir. Araştırmacı Naciye Yıldız, W. Radloff varyantı olan Manas Destanı incelemesinde evliliklerin çeşitli şekillerde gerçekleştiğinden bahsetmektedir. Yıldız, destanda kaçırma ya da savaşta ganimet alma yoluyla, dünürçülük yoluyla, ikinci eş almak suretiyle gerçekleştiğini belirtmektedir. (Yıldız 1995: 367-369) Aynı çalışmada alp Manas ile Kanıkey'in yaptıkları düğünden hareketle düğün âdetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve ele alınmıştır. (Yıldız 1995: 369-397) Araştırmacı Naciye Yıldız'ın yanı sıra Arthur T. Hatto, Gülden Sağol (Yüksekkaya), Fahrünisa Bilecik ve Gülnisa Aynakulova'nın da Manas Destanı merkezli Kırgız destanları ve muhtelif Türk destanlarındaki evlilik hadisesi ile ilgili incelemeleri bulunmaktadır. Doğulu araştırmacı (Hatto 1995: 5-36; Sağol 1995: 224-233; Bilecik 1995: 234-240; Sağol 2002: 264-288; Sağol 2004:301-310; Aynakulova 2006: 95-106; Sağol 2002: 661-684)

İdil-Ural bölgesinin kadim Türk topluluklarından **Çuvaşların** da içerisinde arkaik unsurlar taşıyan evlilik âdetleri ve bunların yansımalarının görüldüğü halk edebiyatı ürünleri mevcuttur. Araştırmacı Bülent Bayram'ın destanlar başlığı altında tasnif ettiği ve *Salamalik* yahut *Kırü Takmakı* adlı tür damadın sağdıcının kız evi önünde yaptığı bir konuşma olup ortalama 300-400 azami ise binden fazla mısradan oluşmaktadır. (Bayram 2010: 50) Söz konusu türün destancılık geleneği içerisindeki yeri ve önemini N. İ. Yegorov'un *Salamalik*'in özelliklerini sıraladığı şu satırlarda görmekteyiz: “ (...) Çuvaş salamaliki olağanüstü-kahramanlık masalı ve mitolojik kökenli kahramanlık destanı arasında ara bir yer almakta, fakat daha çok kahramanlık destanlarına eğilim göstermektedir. Türk-Moğol halklarında düğünlerde epik eserlerin geniş bir şekilde icra edildiğini, Çuvaş salamalikin epik eserlere yakın olduğunu göz önüne alarak bize kadar gelen tam arkaik varyantlardaki salamalikin mitolojik kahramanlık destanının yankısı olduğunu söyleyebiliriz.” (Bayram 2010: 52; Yegorov 2013: 614) Araştırmacı Bülent Bayram Çuvaş destan geleneğindeki ürünleri şekil ve içerik bakımından iki ana kısma ayırmış bunları da kendi arasında farklı başlıklar altında değerlendirmiştir. Alp anlatmaları ve kahramanlık masalları gibi doğal epik eserlerin yanı sıra telif epik eserler de mevcuttur. Bunlar başında Şuyın Hivetiri'nin *Ulup Destanı*'nda başkahraman Ulup'ın ileride sevdiği olması ihtimali olan ve bir kuşa dönmüş olarak tasvir edilen Merçen kızdan söz edilmektedir. Ancak destanın sonunda an-

laşılacağı üzere Ulip ile Merçen Kız arasında bir gönül bağı yoktur. Çünkü Ulip Destanı'nın sonunda Merçen Kız ile karşılaştığında Sarine ile evlenmiştir. (Bayram 2012: 249)

İdil-Ural coğrafyası Türk topluluklarından **Kazan Tatarlarının** destanlarındaki geçiş dönemleri ve bu dönemler bünyesinde yer alan evlilik, Tatar destanı İdegey özelinde işlenmiş ve değerlendirilmiştir. (Çetin Zaripova 2007) Söz konusu evlilik toylarına ait pratikler *Eğilip tazim kılmak, Ayak (kâse) almak, duvak örtme ve Kaplı Kamka (Altın simli kumaş) yırtma* başlıkları altında değerlendirilmiştir. (Çetin Zaripova 2007: 138-142)

Diğer bir İdil-Ural sakini Türk boyu **Başkurtların** destancılık geleneğindeki evlilik toyu motifine muhtelif destanlarda farklı ve benzer özelliklerde karşılaşırız. Başkurt Alpamşa Destanı'nda Eyler Han'ın kızı Barsnhılıv, bir dağ köşesinde inzivaya çekilir ve kendisini güreşte yenen alp ile evleneceğini babasına söyler. Türlü alplar bu şartı yerine getirir veya getiremez. Barsnhılıv destanın ilerleyen mısralarında bir evlilik şartı koyar ki buna göre öldü sandıkları Alpamşa'nın yayını çekip yüzüğünü vurabilecek kişi ile evlenecektir. (Ergun-İbrahimov 2000: 40) Bir başka Başkurt destanı Akbozat'ta ise "Mesem Han'ın kızının eline bir elma vererek bahadırların önüne gitmesini ve kendisi tarafından Şülgen göle atılan Hevben'in anasının kurtarmaya talip olacak bahadırın gelip kızının elmayı almasını söylediğini görmekteyiz." (Ergun-İbrahimov 2000: 41; Kara Düzgün 2014: 378-379) Akbozat Destanı'nda kahraman Hevben, Nerkes tarafından destanın tümünde bir yiğitlik imtihanına tabi tutulur. Nerkes fiziksel yeterliliğine rağmen manevi olgunluğu sağlayamadığını düşünerek Hevben ile evlenmek istemez. (Kara Düzgün 2014: 376, 378) Bir diğer Başkurt destanı Ural Batır Destanı'nda merkezî kahraman Ural Batır polijinik bir evlilik yapar yani birden fazla kadınla evlenir. Kızlardan biri olan Humay'nın ana babası Üst Dünya taifesindedir. Ural Batır'ın ikinci eşi Gülistan'ın tabiatüstü özelliklere haiz bir kız olmamakla birlikte ilk eşi olan Katil Padişah'ın kızı bazı büyüsel güçlere sahiptir. (Kara Düzgün 2014: 297) Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı'nda ise Zayatülek'in evleneceği Hıvhılıv bir su perisidir; güzelliği başta olmak üzere sahip olduğu tüm özellikleri olağanüstülük taşır. Önceleri Hıvhılıv tarafından pek olumlu görülmeyen Zayatülek'in "Bütün tehditler karşısında takındığı cesur tavır, Hıvhılıv'ı etkiler. Böylece Zayatülek'in aşkına cevap verir." (Kara Düzgün 2014: 417-420) Aynı araştırıcının Kuzıykürpes ile Mayanhılıv Destanı ile Küsek Bey destanlarındaki alp evlilikleri konusunda benzer unsur ve motifleri ayrıntılarıyla değerlendirdiği görülmektedir. (Kara Düzgün 2014: 473-481; 513-515)

Hakas destan geleneğindeki ortak unsurlar diğer Sibiryalı halklarının destanlarında da mevcuttur. Sibiryalı Türk gruplarından **Tivaların** destan geleneğinde evlilik kurumu daha çok alplık mücadelelerinden, olağan ve olağanüstü engelleri aşmak suretiyle kurulmakta yine büyük toylar kurularak alplar ev-

lenmektedir: “Bahadırlar bir şekilde haberdar oldukları güzelleri almak için seferlere atlanırlar, kızlar için rakiplerle mücadele edip ileri sürülen şartları yerine getirmeye çalışırlar. Bahadırlar, almak istedikleri kızlar için girdikleri mücadeleleri kazanıp eşleriyle birlikte obalarına dönerler.” (Ergun-Aça 2005: 127)

Bir diğer Sibiry Türk grubu olan **Altay** Türklerinin destanlarında da kahramanlıkların evlilikleri olağanüstülüklerle doludur. Altay Buuçay Destanı’nda “Altay Buuçay’ın atı, sahibinin ölen oğlu Erkemel’i diriltmek için Yer Ana’nın tavsiyesiyle göğe çıkarak, Teñeri Kaan’ın kızı Temene-Koo’yu kaçırap yeryüzüne indirir. Temene-Koo, Erkemel’i diriltilerek tekrar göğe çıkar. Fakat babası lanetli yerde bulunduğu için kızını kabul etmez, onu yeryüzüne sürer. Yeryüzüne dönen Temene Koo, Altay Buuçay’la evlenir. Yine bir başka Altay destanı Kan Ceren Attu Kan-Altın Destanı’nda başkahraman Kan-Altın Ülgen’in kızı Altın Çaçak ile evlidirve destanda Altın Çaçak’ın Orta Dünya’da mutlu olduğu belirtilmiştir.” (Dilek 2010: 53) Burada bahsi geçen evlilik alp evliliklerinden farklı bir durum arz eder. Alp, Orta Dünya’dan bir kız ile değil Yukarı Dünya’dan bir tanrının kızıyla evlenir. Benzer bir evlilik yine bir Sibiry Türk gurubu olan Şorların destanlarında da mevcuttur. Altın Sırık ve Karattı Pergen destanlarında da kahramanlar göğün dokuzuncu ve üçüncü katlarından alıp Orta Dünya’ya getirdikleri kızlarla kendileri veya akrabalarını evlendirirler. (Dilek 2010: 53) Orta Dünya kahramanlarının Üst Dünya tanrılarının kızlarıyla evlenmeleri bazen olumsuz da sonuçlanmaktadır. Bunların örnekleri Tıva destanlarından Alday Buuçı ve Boktu Kiriş-Bora Şeeley destanlarında görülmektedir. (Dilek 2010: 53) Bir başka Altay destanı olan Alıp Manaş’da merkezî kahraman Alıp Manaş delikanlılık çağına geldiğinde annesi ve babası tarafından Kırgız Kaan’ının kızı Kümücek Aru’yla evlendirilir ancak evlilik toyuyla alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. (Ergun 1997: 48, 97) Alıp Manaş ikinci evliliğini hem intikam hem kız almak amacıyla yapar: “Bir gün Alıp-Manaş kutsal kitabını okurken uzaklarda yerle göğün birleştiği yerde Ak-Kaan adlı zalim bir kağanla henüz hiçbir erkeğin görmediği dünya güzeli Erke-Karakçı adında bir kızının olduğunu okur ve hem o kızını almak hem de ölen yiğitlerin intikamını almak için Ak-Kaan’ın ülkesine gider.” (Ergun 1997: 48, 97-99)

Şor destanlarında da evlilik ve buna bağlı kurulan evlilik toyu zengin bir yere sahiptir. Orta Dünya alpları Orta Dünya kızlarıyla evlendikleri gibi Üst Dünya kızlarıyla da evlenirler. Alp evlenmek istediği kız ile birebir mücadeleyle girmekle birlikte söz konusu gelin adayına talip diğer alplarla da mücadele etmek zorunda ve durumunda kalabilir. Şor kahramanlık destanlarıyla ilgili müstakil bir çalışması olan araştırmacı Metin Ergun, Altın Sırık, Kan Pergen, Kara Han, Delikanlı ve Karattı Pergen adlı Şor destanları örneklerinde bu durumu irdeler. (Ergun 2006: 131-134)

Kuzeydoğu Sibirya Türk grubu olan **Sahaların** (Yakut) destanlarında da toyların “orta dünya üzerinde sürdürülen huzurlu ve sakin bir yaşantının en önemli göstergelerinden” biri olduğunu ifade eden araştırmacı Metin Ergun, Saha destanı Er Sogotoh temelinde toyların alpların doğumları, alpların Üst Dünyadan Orta Dünyaya inişleri, evlilikleri ve *Ayu Aymaga* insanlarına karşı elde ettikleri zaferleri kutlamak için yapıldığını belirtir. (Ergun 2013: 496) İncelemeye konu olan Saha destanı Er Sogotoh Destanı’nda evlilik toyu alp Kömüs Kırıktay ile Temelikeen Kuo için kurulur. Üst Dünya alplarından Uot Duguy, Er Sogotoh’un oğlu Kömüs Kırıktay’ın yanına gelerek artık evlenme vaktinin geldiğini söyleyerek kendisine uygun olan kızın Temelikeen Kuo olduğunu söyler. Bunun üzerine yola çıkan Kömüs, Arkaannal Toyon ie Ayınna Hotun kızlarını kendilerinden ister; ana babası buna razı olurlar ve büyük bir toy kurulur. Daha sonra karısıyla birlikte ata yurduna döner. (Ergun 2013: 498)

2. Hakas Destanlarında Evlilik ve Düğün Gelenekleri

Düğün veya evlilik oyunun ilk merhalede çağrıştırdığı, evlilik akdi sonucunda yapılan eğlence olmakla birlikte evlilik eğlencesinin yanı sıra farklı toy türleri de mevcuttur. Çalışmamızda ele aldığımız on üç Hakas destanında^{1**} mevcut evlilik kurumu, evlilik eğlencesinin öncesi, sırası ve sonrasındaki pratikler üzerinde durulacaktır. İnsan hayatında *geçiş dönemleri* olarak adlandırılan, birtakım pratikleri mevcut olan hadiseler bulunmaktadır. Bu geçiş dönemleri *doğum*, *düğün (evlilik)* ve *ölüm*dür. Konumuz itibariyle üzerinde duracağımız evlilik kurumu, araştırmacı Stith Thompson’un mühim çalışması *Motif Index of Folk Literature* adlı eserinde genel mahiyetiyle *feasts* başlığı altında P634 koduyla karşılanmıştır. (Thompson 1955: 181) İncelediklerimiz başta olmak üzere diğer Hakas destanlarında da zengin örnekleriyle yerini bulmuştur.

Hakas Türklerinin içtimai hayatının yansımaları olan *alıptıg nımahlarda* da geçiş dönemlerine bağlı olarak geleneksel yapısı içerisindeki toy, düğün ve eğlenceleri birkaç başlık altında toplamak mümkündür. V. Y. Butanayev, A. A. Vernik ve A. A. Ulturgaşev ile hazırlanmış olduğu *Narodnie Prazdniki Hakasii* adlı eserinde Hakas Türklerinin bayramlarını beş ayrı başlık altında ele almıştır. Bunlar *ailevi bayramlar*, *takvimî bayramlar*, *av bayramları*, *sosyal-dinî bayramlar* ve *Hıristiyanlık bayramları*dır. Bizim bu başlık altında işleyeceğimiz toy bahsine konu olanlar ise birinci başlık altında ele alınmıştır. (Butanayev-Vernik-Ulturgaşev: 1999) Hakas Türkçesinde *büyük gün* anlamındaki *ülü kün* kelimesiyle karşılanan ve toylara karşılık gelen bu günler, Hakas

1 Bu makalenin hazırlanmasında yararlanan Hakas destanları şunlardır: Alıp Sarıg Plat Hıs (Maytakova 2002), Hara Molat (Subrakova 1993), Kök Han (Taçayeva 1974), Han Kicegey (Taçayeva 1958), Han Orba (Aktaş 2011), Altın Arıg (Özkan 1997), Huban Arıg (Davletov 2006), Ah Çibek Arıg (Arıkoğlu 2007), Altın Çüs (Şahin 2007), Han Mirgen (Davletov 2008), Kara Kuzgun (İlgın 2008), Ay Huucin (Ergun 2010) ve Altın Taycı (Killi Yılmaz 2013).

Türkleri için büyük önem arz etmektedir. Yukarıda bahsedilen kitapta yer alan ve bizim konumuzla alakalı olan *ailevi bayramlar* da kendi arasında birkaç gruba ayrılmaktadır. Bunlar *çocuk doğduktan sonra ve çocuğun hayatındaki ilk önemli merhalelerle ilgili olan bayramlar, evlilik toyları, ölü aşı ve evdeki ocağa kurban sunma* şeklindedir. İlk gruptaki toylar *kin toy* (plasentanın gömülmesi toyu), *pizik toy* (beşik toyu), *pala toy* (ad toyu), *tis toy* (bebeğin ilk dış çıkarmasından sonra tertip edilen toy), *kispik-toy* (ilk saç toyu), *tuzamah kiskan toy*. İkinci gruptaki evlilik toyları kendi içinde *sas toy* (iç içe geçmiş saç toyu), *çaras* (evrensel), *kiçig-toy* (*hıs toy*) (kız düğünü), *ulug-toy* (*ool-toy*) (düğün), *ib-toy* (yeni ev toyu), *tergin* (ebeveynin ilk gelin ziyareti). (Butanayev-Vernik-Ulturgaşev 1999: 9, 11-12)

Hakaslar arasındaki evlilik gelenekleri hakkında ilk bilgiler Hakas Türkolog N. F. Katanov'a aittir. Kendisinin Hakas ve Tıvalılar arasında yaptığı saha araştırmalarında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Burada verilen bilgiler kızın sevdiği gence kaçması, düğün öncesi hazırlık ve düğün sırasında yaşananlarla alakalıdır. Buna göre evlenmek için evden kaçan kızı annesi değil baba ve erkek kardeşleri birlikte ararlar. Kızı bulduklarına babası kıza fikrini sorar, kız evlenmek ve oğlan evinde kalmak istediğini gösterir bir cevap verince kızın babası ve kardeşleri tekrar kendi evlerine dönerler. Ertesi gün oğlan tarafından baba ve varsa kardeşler kız evine iadei ziyaret yaparlar; kız babası bu duruma kızdığını belirtmek için önce kapıyı açmaz. Bunun üzerine oğlan babası elindeki içki matarasıyla kapıya dayanarak âdetlerin böyle olduğunu söyleyerek şiirler söyler. Daha sonra kızın babası kapıyı açar, elindeki kamçıyla oğlanın babasını, kardeşlerini kamçılar. Dünür, yanında getirdiği içkiyi eşe dosta ikram eder ancak ilk içkiyi kızın babasına verir. İçki bittikten sonra da herkes evine dönerek düğün hazırlıklarına başlarlar. Düğünde hayvanlar kesilip etler pişirilir, içkiler içilir. Damat et tepsisini hazırlarken sağdıç ise içkiler taşır. Damadın yengesi gelinin hazırlanmasına yardımcı olur. Gelinin yüzü duvakla örtüldükten sonra evin kuzey kısmına oturtulur. Sağdıç damadın anne babası başta olmak üzere herkese içki ikram eder. Etleri taşıyıp dağıtan damat et tepsisini anne ve babasına verdikten sonra anne baba etten kestikleri üç parçayı ateşe atıp *ot eezini* memnun ederler. Büyük düğün yani erkek evindeki düğünde hayvanın paçası pişirilip gelinin saç örgüsüne sürülür ve havaya atılır. Otuz erkek de bunu yakalamaya çalışır, bu işlem üç defa tekrarlanır. Üç ayrı seferde paçayı aynı erkek yakalarsa öncelikle onun evleneceğine inanılır. Düğünde içki içmek önemlidir, içkilerin en sertleri içilir. Düğün sonrası oğlan babasının oğlunu ve gelinini kız evine götürmesi ayrı bir âdettir. Bu ziyaret ya hemen ya da üç hafta içinde olur; kız evine gidilirken etler ve içkiler götürülür. Eve vardıklarında kayınpeder üç kere damada üç kez vurur. Damat evden getirilen içkiyi kayınpederine ikram ettikten sonra eğilir ve bir süre bu şekilde kalır. Daha sonra kayınpederi onu kaldırır. Damat yine aynı

şekilde kayınvalidesi başta olmak üzere diğer akrabalara da yine eğilerek içki ikram eder. İçki dağıtma merasimi bittikten sonra damadın getirdiği kısrak kesilir, pişirilen etler misafirlere dağıtıldıktan sonra kısrığın başı kızın anne ve babasına verilir. (Özkan 2002: 601-603)

Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Hakaslarda da evlilik kurumu sosyal muhteva ve hiyerarşi içinde önemli bir yere sahiptir ve yine diğer Türk gruplarında olduğu gibi egzogami yani dışarıdan evlenme esastır. Egzogami Hakaşçada “Pir söök hıs alıspas” şeklindeki sözle ifade edilir. Aynı “söök” yani aşiretten olan kişiler birbirlerine kardeş gözüyle baktıkları için evliliklerini aşiret dışından yapmayı tercih ederler. Aynı aşiretten yapılan evlilikler yazısız kurallar nispetince toplumda uzaklaştırma ve öldürülme şeklinde cezalandırılmaktadır. Örneğin Borajul Nehri vadisinde yer alan “Mun Çathan Tağ” yani “Keder Dağı” adını söz konusu kuralı ihlal eden aynı aşiretten bir çiftin öldürülmesinden almıştır. Bu egzogami kuralının 19. yüzyıldan itibaren zayıfladığı aynı aşiretten ve baba tarafından yedinci kuşağa kadar olması şartıyla aynı aileden yapılan evliliklerin olduğu görülmektedir. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren ise aynı aşiretten evlilik yasağı beşinci kuşağa kadar indirilmiştir. Hakaslarda kuzenlerle yapılan iki tür evlilik mevcuttur. Bunlardan ilki dayının kızı ile (tayılıg-çeenlig) evlenme diğeri ise teyzenin kızı ile (pöle alıshanı) evlenmedir. Ataerkil bir aile yapısının hâkim olduğu Hakas toplumunda baba, evlenene dek oğluna her şekilde sahip çıkmak ve ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Evlilik sonrasında ise oğluna ayrı bir ev “yurt” vermek zorundadır. Baba ocağı veya babanın evi “ulug ib” yani büyük ev olarak adlandırılırken çocuğun evi “kiçig ib” yani küçük ev adını alır. Evde iki erkek evlat aynı yıl içinde evlenemez. Eğer çocuklar ikiz veya üçüz ise aynı gün evlendirilirler. Evlilik öncesinde kız ile erkeğin birbirlerini görmesi pek hoş karşılanmaz. Güvey, kız evi için “yeni evlat” adını alır. Bu adlandırma, kız evine giren yeni bir üyeden mülhemdir. (Butanayev 1998: 177-183)

Hakas destanlarında yukarıda listesi verilen toylardan yalnızca birkaç tanesinin örneğiyle karşılaşılmıştır. Bu toylar *pala-toy*, *sas toy*, *kiçig-toy*, *ulug-toy*dur. Bu toylar arasında bilhassa evlilik toyları üzerinde çokça durulmuş ve bu toylar bazı destanlarda geniş pasajlar hâlinde tasvir edilmiştir. Aşağıdaki başlıklar altında gelin ve damadın kendi memleketlerinde yaptıkları düğünler, kız toyu içinde yapılan bir pratiklerden olan saç toyu ile birlikte evlilik kurumu içerisinde yer alan diğer pratikler olan dünürçülük ile gelinin kocasının yurduna giderken baba evinde hazırladığı çeyizi taşımadan da bahsedilmiştir.

Evlilik toyunun öncesinde her zaman karşılaşılmamak kaydıyla dünürçülük (kız isteme) ve alplara mahsus evlilik şeklinde de adlandırılan damat olacak alpin gelin olacak kızı hak etmesi, güç ve akıl galibiyetini göstermesi için yapılan birtakım uygulamalar da mevcuttur. Bunların içinde müstakbel damat

alpın rakipleriyle gürüşmesi, at yarışı, silah kullanma maharetini göstermesi vb. olduğu gibi bizzat erkek alpın evleneceği kadın alpla olan fiziki mücadelesi de bazı destanlarda yer almaktadır.

2.1. Kız İsteme–Dünürçülük

Kız isteme veya dünürçülük Türk evlilik geleneği içerisinde önemli bir yere sahiptir. Egzogamiye dayalı geleneksel Türk evlilik kurumunda kız istemek amacıyla farklı boy veya coğrafyalara bazen normal yollarla bazı durumlarda ise türlü engelleri aşarak kız istemeye gidilir. Bu durum araştırmacı V. M. Jirmunskiy, gerek kız kaçırma gerekse dünürçülük için boy dışına gitmenin bir “kahramanlık rengi” taşıması gerektiğini ve damat adayının fiziksel kabiliyetine bağlı olduğunu ifade eder. (Jirmunskiy 2011: 273) Kız isteme veya dünürçü gitme hadisesi farklı yollardan olmaktadır. Bazı Hakas destanlarında bu durum alpın farklı yollarla haberdar olduğu gelin adayının evine kendisi ve bazı akrabaları ile giderek olduğu gibi bazı durumlarda kız istemeden önce alpın gücünü ve diğer rakiplere göre üstün olduğunun sınanması gerekmektedir. V. M. Jirmunskiy, Alman asıllı araştırmacı Franz Anton Schiefner’in “Heldensagen der Minussinschen Tataren” (Minusin Tatarlarının Alplık Anlatmaları) adlı eserinden naklettiğine göre “gelin, göklerin işaretiyle, Tanrı’sı Kuday’ın kararıyla (Gökler Tanrısı) tayin edilmiştir ki kahraman ya doğrudan doğruya ya kendi bahadır yayından ya da seyrek dikişli çantadaki belgeden onun varlığını öğrenir. Eğer güzel için birkaç aday varsa o zaman bunlar arasında yarış düzenlenmektedir (Jirmunskiy 2011: 285) derken mücadele esaslı bir diğer durum ise literatürde “Alplara Mahsus Evlilik” şeklinde adlandırılmakta, Sibiryaya grubu Türk destanlarıyla birlikte diğer destanlarda ve diğer tahkiyeye dayalı halk edebiyatı türlerinde görülmektedir. Araştırmacı V. M. Jirmunskiy, eski devre ait masal özellikleriyle bezenmiş dünürçülük tipinin yerini, damatlar arasındaki bahadır yarışlarının aldığını ve bunun Türk ve Moğol destancılık geleneği içerisinde işlendiğini ifade eder. (Jirmunskiy 2011: 280) Bir diğer Rus araştırmacı Verbitskiy ise “Altayların kahramanlık masallarında damatların güçlerinin sınanması, damatlarla rakipler veya gelinle damatlar arasındaki savaş karşılaşmaları sık görüldüğünü belirtir. (Jirmunskiy 2011: 283) Alpların kendi dünürçülüklerini kendilerinin yaptıkları ve fiziksel ve akli yeteneklere dayanan bu yarışmalar Hakasçada “mörïy, marğa, marğı, marığ” şekillerinde (Gürsoy Naskali-Butanayev vd. 2007: 308), diğer Sibiryaya lehçelerinden Altaycada “möröy” (Gürsoy Naskali-Duranlı 1999: 136), Tıvacada möörey (Pal’mbah 1955: 287) şeklinde yer alır; kelime bir Mongolizm unsurudur. Yine araştırmacı Jirmunskiy konuyla ilgili şu değerlendirmelerde bulunur: “Evlenme yarışları ‘mörig’ adını taşır. Krş. Ak Sagal hanın davetiyle gelen bütün damatlar, Alpler, möriğin sonucunu beklemekte. Külliyyatın yayımcısı şöyle bir açıklama yapmış, ‘mörig veya marıg- bahadırların soylu gelin için

dünürlüğe gittiklerinde yaptıkları at yarışıdır. Yarışlarda galip gelmek, dünürlükte bahadırlara üstünlük sağlar.’ Halk dilinde ‘mörig’; ‘dünürlükte anlaşma’, ‘söz kesme’ anlamına gelir. Bu söz, benzer anlamda Altay’daki Türk boyları arasında ve de bunlarla komşu olan Moğollarda (‘mörö’ şeklinde) kullanılır. Bu durum ‘dünürlük’, ‘söz kesme’ ve ‘bahadır dünürlüğü’ anlamlarının eski bağlantılarına işaret eder. Türkçedeki ‘bayga’ (başlangıçta –‘at yarışları’) sözünde de aynı ikili anlamı bulmak mümkündür. Kahramanlık masallarında bu, düğün ziyafeti (‘toy’) anlamına gelir ve aynı zamanda yaygın olarak –bahadır yarışları; külliyyatın yayımcısının bildirdiğine göre, -‘at yarışları’, ‘güreş’i ifade eder”. (Jirmunskiy 2011: 281) Söz konusu durum aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Hakas destanlarında da izlenmektedir.

Altın Çüs Destanı’nda, Altın Çüs, Çaas Han’ın kızını Üzüm Han’a almak için dünürücü olur ve kızı babasından ister. Çaas Han kızını verir ve halkına düğün dernek kurulmasını emreder. (Şahin 2007: 148-149)

Han Orba Destanı’nda ilk kız isteme-dünürçülük Han Mirgen’in oğlu Han Çibek’e Gök Han’ın kızı Gök Nincil’in istenmesi sırasında yaşanır. Burada da Gök Nincil, Han Mirgen’in teyzesi tarafından babasından istenir. (Aktaş 2011: 159) Bir diğer örnekte alp Han Orba’nın ağabeyi Han Mirgen’in kadeğinde evleneceği yazılı olan Ay Arıĝ’ı istemek için Ay Arıĝ’ın memleketine Altın Harlıh ve Han Orba ile birlikte gidilir. Ay Arıĝ’ın ana babası olmadığı için Ay Arıĝ’ı kendisinden isterler. Ay Arıĝ bu evliliğe önce sıcak bakmasa da Han Mirgen ve Ay Arıĝ’ın babalarının dost oldukları ve evlenecekleri kader kitabı *altın kitapta* yazılı olduğu söylenir. (Aktaş 2011: 125-127) Ay Arıĝ ile Han Mirgen’in evliliklerinde bu iki alpin babaları tarafından içilen bir ant ve bu sözleşmenin mübarek *altın kitapta* yazıldığını görmekteyiz. Evlenecek gençlerin babaları tarafından ant içerek yapılan sözleşme Türkiye Türklerinin folklorunda da görülen *beşik kertme* ile paralellik göstermektedir: “Bir aileyle hısımlık kurmak isteyen ya da bir yakınıyla var olan dostluk bağına, ekonomik ilişkisini daha da pekiştirmek isteyen başka bir ailenin, söz konusu kimsenin yeni doğmuş kızını oğluna nişanlaması” (Örnek 1977: 187) demek olan beşik kertmenin farklı şekillerde ancak ortak köklerini Han Orba Destanı’nda görmekteyiz. Beşik kertmenin bir örneğini de Kara Kuzgun Destanı’nda görmek mümkündür. Kara Kuzgun ablası Altın Arıĝ’ın kendisine evlenmesini telkin ettiği Han Kız’ın yurduna vardığında kendilerinin evleneceği altın sandık içindeki altın kitapta yazılıdır. (İlgin 2008: 50-52) Tabii ki bu örneklerden de görüleceği üzere Anadolu sahası folklorundaki ve kelimenin tam karşılığı olarak bir “beşik kertme”den söz etmek mümkün değildir. Araştırmacı P. N. Boratav, söz konusu uygulamayı Türkiye merkezli araştırmalar ışığında “Anadolu’nun bazı bölgelerinde -kimi ailelerde- çocuklar daha beşikte iken, büyüyünce birbirleriyle evlendirme kararı alınır mış” şeklinde açıklamakta, M.

Zeki'den edindiği bilgiye dayanarak beşik kertme sözünün yanı sıra beşik kırıdı ifadesinin de kullanıldığını kaydetmiştir. (Boratav 1984: 173) Söz konusu duruma en bariz örneği Dede Korkut hikâyelerindeki Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda görmekteyiz: “Bay Bîcân Beg eydür: Begler, Allâhu te‘âlâ maña bir kız verecek olurısa, siz tanuk oluñ, menüm kızum Bay Büre Beg oğlınâ beşik kertme yavuklı olsun dedi.” (Tezcan-Boeschoten 2006: 69) Bir diğer araştırmacı Abdülkadir İnan ise beşik kertme için “Oğuzların beşik kertme yavuklu tabirlerindeki kertme kelimesi de ‘anda-dünür’ olma âdetinin cari olduğu devrin hatırasıdır.” Demektedir. (İnan 1998: 329) Hakas destanlarında ise, aileler arasındaki sözleşmeler kitaplar üzerinden yürütülmekte olup aşağıda örnekleri sıralanmıştır. Beşik kertme motifi Index’de T 61.5.3 ile kayıtlıdır. (Thompson 1955: 413)

Kara Kuzgun Destanı’nda, Kara Kuzgun’un ablası Altın Arığ’ı istemeye gelen alp kendi kendisinin dünürçüsü olur ve Altın Arığ’ı kardeşi Kara Kuzgun’dan ister. (İlgin 2008: 25) Kara Kuzgun, ablası Altın Arığ’ı istemeye gelen bir başka alp olan Sarı Taycı’ya, ablasını gidip dokuz yiğit-kardeşten istemesini söyler. (İlgin 2008: 31) Kara Kuzgun aynı sözleri bir başka alp Hlanır Taycı’ya da söyler ve dokuz kardeşin gücüne dayanamayıp ölen Sarı Taycı’nın başına gelenleri de söyleyerek onu uyarır. (İlgin 2008: 35) Hodır Tas kılığına giren Kara Kuzgun’un oğlu Altın Saraçı evlenmek istediği kız olan Altın Sas’ı babasından tehditvari bir üslupla ister. (İlgin 2008: 113) Çatal başlı Çilbigen kılığına giren Altın Tona, Kara Kuzgun’un kızı Han Çiçekey’i babası Kara Kuzgun’dan ister, babası da herhangi bir şart sürmeden ve zorluk çıkarmadan kızını verir. (İlgin 2008: 205)

Kök Han Destanı’ndaki bir başka alp olan Ay Sulaaazın, Hurğun Arığ kızı istemek için kendisi dünürçü olarak gelir. (Taçeyeva 1974: 102-103)

Altın Taycı Destanı’nda Çarılı Köök adlı alp, Altın Taycı’nın halası Ay Arığ ile evlenmek ve onu istemek için kendisi dünürçü olur: *Çarılı Köök hepsine kadeh sunup, / Altı koç etini masaya koyarak [şöyle] söyler: / “Altın Han’ın toprağına altıncı defa geldim / Altın Arığ’ı almak için, der.* (Killi Yılmaz 2013: 171) Altın Taycı’nın eski dostu Alıp Hırçotay, Altın Taycı’nın kızı Han Tolay Arığ’ı oğlu Hannığ Hılıs’a istemek için dünürçü gelirler. Yine Altın Taycı’nın küçük kardeşi Ay Mirgen’in oğlu Altın Kiris için alp Altın Teek’in kızı Altın Tana’yı alırlar. (Killi Yılmaz 2013: 203)

Tüm örneklerde görüldüğü üzere kız alıp verme her daim alpların muhitleri dışında farklı aşiretler arasında olmaktadır. Bu durum bize destanların teşekkül ettiği dönemde egzogaminin artık yerleştiğini ve kanıksandığını göstermektedir. Şor destanları üzerine araştırmaları bulunan A. İ. Çudoyakov, Şor Türkleri arasında da mevcut egzogaminin destanlara sirayet ettiğini, bununla birlikte ilk zamanlarda müstakbel gelinin yani nişanlının alpin

kız kardeşi veya ablası tarafından memlekete getirildiğinden bahsetmektedir. (Çudoyakov 2005: 55-56) A. İ. Çudoyakov'un ifadelerine göre, kız istemede yani dünürçülükte *damatlar aktif, gelinler ise pasiftir. Kızlar kendi kaderini beklemekte sabırlıdır, genellikle nişanlısı olan ve rakipleriyle mücadele eden damatlar kaderlerini kendi belirler. Gelinler ise güzelliğe, sadakate, bağlılığa, daha sonralarında ise samimi ve güçlü sevgi yetisine sahiptirler.* (Çudoyakov 2005: 56)

2.2. Kalın (Çeyiz/Hediyeleşme)

Günümüzdeki yaygın kullanışı çeyiz olan kelimenin aslı Arapça cehâz/ cihâzdır ve “yolcunun, gelinin ve sefere çıkacak ordunun ihtiyaç duyacağı eşya, gıda maddesi, silah vb. malzemeler” anlamına gelmektedir. (Ed-Dîb 1993: 296) Hunlar ve Göktürkler gibi eski Türk toplumlarında kalın veya kalım şeklinde kullanılan İslamiyet sonrasıyla birlikte sadaka, çeyiz, mehir, başlık parası, ağırlık, vd. ifadelerle anılan kelime (Alptekin 2014: 53) gelin olacak kızın evlilik sonrasındaki maddi güvencesini sağlama hususunu gösteren bir kavram olarak kültür dünyamızda yer etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgati'l-Türk* adlı eserinde *kalıñ* şeklinde yer alan kelime, burada “öncül mihir olarak kadına verilen çeyiz” şeklinde tanımlanmıştır. (Atalay 1999: 255) G. J. Ramstedt'e göre ise kalın kelimesine ilk defa Suci yazıtında rastlanmıştır. (İnan 1998: 348) ve ibare “kız (ı) m (ı) n: k (a) l (ı) ns (ı) z: birt (ı) m” şeklindedir. (Şirin User 2010: 300)

Ziya Gökalp “evlilik ailesi” kavramını değerlendirirken Eski Türklerde ne erkeğin karısını baba ocağına getirdiğini ne de kendisinin karısının yurduna gittiğini ifade ettikten sonra erkeğin baba evinden kendine düşen malları, kızın ise “yumuş” adı verilen bir cihaz getirdiğini belirtir. (Gökalp 1989: 255) Araştırmacı Gülden Sağol Yüksekaya ise Manas Destanı merkezli değerlendirmesinde başlık veya kalın ödenerek yapılan evliliğin “törelere uygun ve muteber bir evlilik olduğunu ifade eder. (Yüksekkaya 2004: 397)

Yine Eski Türklerde kalının dört şekilde ele alınabileceğini ifade eden Ahmet Akgündüz bunları *kara-mal, yelü, tüy-mal* ve *süt hakkı* olduğunu ifade eder. Buna göre Kara-mal kız babasına verilen ve kız çeyizinin hazırlanması için lazım gelen miktardır. Yelü, damat adayının nişanlısını ilk gördüğü anda verdiği hediyedir. Tüy-mal, miktarı 20 ila 60 at arasında değişen ve düğün hazırlıkları için kullanılan hediye iken süt hakkı müstakbel gelinin annesine müstakbel damat tarafından verilen hediyedir. (Akgündüz 1992: 132)

Türk halk anlatılarında ve bilhassa destanlarda da kalın, çeyiz veya başlık parası motifleri sıkça işlenmiş bir unsurdur. Dede Korkut hikâyelerinde “Bay Büre Beg oğlu Bamsı Beyrek” hikâyesinde Bamsı Beyrek'in talip olduğu Banı Çiçek'in ağabeyi Delü Karçar'ın başlık olarak istedikleri kız almanın zorluğu yansıtır cinstendir: “Delü Karçar aydur: Biñ buğra götürüñ kim mâye

görmemiş ola. Biñ dañı aygır getürün kim heç kışrağa aşmamış ola. Biñdañı koyun görmemiş çoç getürün. Biñde kıyruksuz kulaksuz köpek getürün. Biñ dañı büre getürün maña dedi. Eger bu dedüğüm nesneleri getirüriseñüz, h^{vo}ş vèrdüm. Ammā getürmeyecek olurısañ, bu katla öldürmedüm, ol vaqtın öldürürin dedi.” (Tezcan-Boeschoten 2006: 75; Tezcan 2001: 242) Yine aynı eserin “Kanlı Koca oğlu Kan Turalı” hikâyesinde alp Kan Turalı’dan istenen maddi olmaktan ziyade cesaret ve alplıktır. (Tezcan-Boeschoten 2006: 128-129) Anadolu sahası Köroğlu anlatmasında, Başkurt Ural Batır Destanı’nda, Altay Maaday Kara, Kırgız Manas destanlarında da kalın hususu ayrıntılarıyla işlenmiştir. (Yüksekkaya 2004: 399-401)

Hakasçada ise çeyiz kelimesi “incı”; “incı-honcı” (çeyiz türü şeyler); “kince” (Gürsoy Naskali- Butanayev vd. 2007: 223, 249) sözleriyle karşılanmıştır. Bununla birlikte araştırmacı V. Ya. Butanayev Hakas etnografyası üzerine yaptığı çalışmasında “kalım” ifadesini kullanır (Butanayev 1998: 177, Kelime Hakaslarla birlikte diğer Sibiry gruplarından olan Altay Türkçesinde “kalım” (Gürsoy Naskali-Duranlı 1999: 95) ve onların bir ağız olan Teleütçede “kaliñ” şekliyle mevcuttur (Ryumina Sırkaşeva-Kuçigaşeva 2000: 45) Hakaslarda kalın kültürünün olmadığını belirten araştırmacı Butanayev bunun yerine hediyeleşmenin varlığından bahseder ve Hakaslar arasındaki şöyle bir geleneği nakleder. Hediye flamingo veya Hakasça karşılığıyla “hışılıh” adını alır. Damat, Hakas semalarında güz ve bahar ayında nadiren görülen flamingoyu, eş almak istediği kız için vurur. Kuşa ipekten bir gömlek giydirilir; boynuna ise kırmızı ipekten bir şal geçirilir ve kıza gönderilir. Kızın ebeveyni bu flamingoyu kabul etmek zorundadır, karşılığında ise kızlarını verirler. Kalın (m) âdetten değildir. Eğer ebeveyn flamingoyu kıza vermezlerse Hakas inancına göre hışılıh yani flamingo o evi lanetler ve gelin olacak kız ölür. (Butanayev 1998: 177) Bununla birlikte destanlarda ne kalın ne başlık parası ne de hediyeleşme örneği söz konusudur. Anlatılarda izini sürebildiklerimiz çeyiz geleneğinin ta kendisidir.

İncelemeye tabi tuttuğumuz Hakas destanlarında kalın veya çeyiz ile alakalı örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür. **Ak Çibek Arığ** Destanı’nda Ak Han’ın karısı Ay Hucın yıllar önce Ak Han ile evlendiğinde çeyiz olarak mal davarı halkıyla kocasının yurduna yerleşmiştir. Bu getirdikleri Ay Hucın’ın çeyizidir. (Arıkoğlu 2007: 215) **Han Orba** Destanı’nda Ay Arığ, Han Mirgen ile evlendikten sonra âdet gereği kendi yurdunda değil kocasının yurdunda yaşayacaktır. Halkını, mal davar sürülerini de kalın olarak Han Mirgen’in yurdu-na götürecektir. (Aktaş 2011:128-129) **Hara Molat** Destanı’nda Hara Molat ile evlenecek olan Hara Üzen Arığ’a babası Hara Han çeyiz olarak birkaç parça eşya verir. (Subrakova 1993: 70) **Kara Kuzgun** Destanı’ndaki evliliklerde kız, ister bir alp olsun isterse boyunun hanı ve beyi, evlendikten sonra mutla-

ka kocasının yurduna gider. Kara Kuzgun Destanı'ndaki evliliklerde de aynı durum söz konusu olmakla birlikte toylardan birinde kızın, çeyizini de alıp erinin yurduna gittiğini görüyoruz. (İlgın 2008: 51) **Kök Han** Destanı'nda kız evinde yapılan düğünden sonra Altın Arı, Han Mirgen'in yurduna doğru yol alacaktır, giderken çeyizini de götürür. (Taçeyeva 1974: 40-41) **Altın Taycı** Destanı'nda, başkahraman Altın Taycı evlendiği Han Sabah ile birlikte Altın Taycı'nın ata yurduna doğru gitmeden önce gelin annesi Kin Haraçın, kara sandıktan Han Sabah'ın çeyizi sayılabilecek giysilerini çıkararak ona giydirir ve kocasının yurduna bu şekilde gönderir: *Yavrusunun giyeceği kıyafetini / Kara sandığın dibinden çıkardı / Altı yedi güzel etrafta dolanmaya başladılar / Han Sabah'ı kolundan yakalayıp / Küçük benekli ipek giysisini içine giydirdiler / Büyük işlemelisini dışına giydirdiler / Siyah deri çizmesini ayağına / Renk renk nakışlı kürkünü sırtına giydirip / Kara tilkisini başına koydular.* (Killi Yılmaz 2013: 165)

Örneklerden görüleceği üzere Hakas destanlarında kalın veya başlık parası/bedeli adı altında bir uygulamanın varlığını tanıklayamıyoruz. Kadın kahramanın, kocası olan erkek alpin memleketine giderken az veya çok mutlaka yanına aldığı veya baba ocağından kendisine verilen bir malı mülkü, eşyası olmaktadır. Bu bir çeyiz kavramındaki kadının hakkı olan ve kendisine sağlanan maddi güvence icra ve fikrinin Hakas destanlarında da mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Destanlarda gördüğümüz bir başka durum ise kadınların baba ocağından kocalarının memleketlerine geldiklerinde bu maddi güvenceyi gerektirecek olumsuz bir olayla karşılaşmıyor olmalarıdır. Bu durumun tek istisnası Han Kicegey Destanı'nda Ah Han adlı menfi alpin karısı Ah Öleñ Arı'dır. Kendisi kocasından devamlı şiddet görmekte ve kendisine köle muamelesi yapılmaktadır. Ah Öleñ'in kocasından ayrılıp ailesinin evine dönme ihtimali ve şansı yoktur. O bu eziyeti çekecektir, ta ki Han Kicegey destanda zuhur edene kadar.

2.2. Evlilik Toyu

Alpların ilk kahramanlığı sergilemesinden önce ya da sonra evlilik için kendine ve sülalesine münasip bir kızla evlenme isteği, düğün motifini ortaya çıkarmıştır. Alp, müstakbel karısını ya kendisi arar bulur ya ana babasının ya da bir dostunun tavsiyesiyle öğrenir ve onunla evlenmek için yola düşer. Yolda birtakım engellerle karşılaştığı gibi evleneceği kızın yurdunda yapılan müsabakaya denk gelir. Gerek yolda gerekse de kızın yurdunda karşılaştığı engelleri de aşarak evlenmeyi arzuladığı kız ile evlenir. Bazı durumlarda kızın ailesi bu evliliğe karşı olmasından dolayı alpin karşısına hesapta olmayan ancak sonradan ortaya çıkarılan farklı engeller sürer, ancak alp bunların da üstesinden gelir. Bazen kız evinde toy kurulurken bazı durumlarda kız evinde toy kurulmadan doğrudan erkeğin ata yurduna gidilerek düğün tertip edilir; bazen de her iki yerde de eğlence düzenlenir. Karl Reichl'in, bu konudaki

değerlendirmesi dikkat çekicidir: *Evlenmek için sevgiliyi elde etmeden önce, kahraman birbirini izleyen görevleri icra etmek ve yarışmalara katılıp, başarılı olmak zorundadır; hatta kahraman, bir savaşçıya benzeyen sevgiliye karşı da mücadele edip, ona üstün gelmek zorundadır.* (Reichl 2002: 162) Sibirya Türk destancılık geleneğindeki alpların evlilikleri hakkında F. Bayat şunları ifade eder: “Kahramanın epik biyografisinin tamamlanmasında bir geçiş ritini olan evlenme motifi önemli yer tutar. Türk epik geleneğinin Sibirya ile Altay-Sayan, Kıpçak ile Oğuz kolları, evlenme motifini ilk kahramanlık akdinden biri olarak gösterirler. (...) Bahadırılık seciyesi taşıyan evlenme motifinde kahraman sevgilisinin ardınca gidip birçok olaydan sonra (o, evleneceği kızla at koşturup ok atar; bazı Yakut destanlarında kazan kızı yakalayabilme görevini yerine getirir; kızla güreşir veya kıza talip olan diğer bahadırlarla yarışıp kızın babasının verdiği çetin görevleri yerine getirir vs.) onu getirir.” (Bayat 2006: 149) Aynı yazar söz konusu eserinde “arkaik tipli Sibirya, Altay-Sayan destanlarında (aşk destanlarının/halk hikâyelerinin ise hepsinde) toy, siyasi mazmunsuz bugünkü düğün manasında kullanıldığını da belirtir. (Bayat 2006: 170)

Evlilik toyunun iki ana unsuru olan güvey ve gelin Hakas destanlarında yalnızca kadın ve erkek alplardır. Kara budundan halk kitlesinden herhangi bir evlilik toyunun ve alplar ile sıradan halk arasında bir evlilik akdinin vuku bulmaması son derece normaldir. Burada tekrar olarak alpların, toplum içindeki yer ve önemi hakkında durmayacağız. Güvey, Hakas destanlarında çoğunlukla geline göre üstün bir konumdadır. Bazı destan örneklerinde ise gelin olan alp güvey olan alptan daha üstün özelliklere sahiptir ve kocası olan alpa yön verir. Bazı Hakas destanlarında ise kadın alplar evlenip gelin-alp olduktan sonra alplık hususiyetleri tamamen bitmekte sahibi olduğu evin ve çocuklarının idaresi ve bakımı ile ilgilenir. Erkek alpin evleneceği kıza kavuşması için bazı durumlarda sadece dünürçülük kurumunu işletmesi yeterli olurken bazen de *alplara mahsus evliliğin işletildiği* görülür. Bu ikincisinin yürütülmesinde gelin olacak alpin ailesinin ve özellikle de babasının birtakım istekleri ve şartları olmaktadır. Aşağıda alplara mahsus evlilik konusuna ayrıca değineceğiz. Ancak Hakas destanlarında gördüğümüz şart-istekler sırlamasında Abdülkadir İnan’ın proto-Moğol, Çin kaynaklı eski Orta Asya kavimlerinde, eski Yakutlardan verdiği örneklerdeki durumlara rastlamamaktayız. Misalen, *proto-Moğol oldukları tahmin edilen Şiveğ kavminin âdetine göre, erkekler alacakları kızın ailesine üç yıl hizmet ederlerdi* derken *Fusan kavminin evlenme yasasına göre, erkek kızın evine girer, kapı arkasına bir kulübe yapar, avluyu temizler, hizmet ederdi* demektedir. (İnan 1998: 337) Yine aynı çalışmaya göre Yakutların ilk atası sayılan Omogon-Bay kızını, yıllarca kendisine hizmet eden bir yabancıya vermiştir. (İnan 1998: 339) Hakas destanlarında alpların evliliği farklı boylar arasında olur, yani egzogami esastır.

Evlilik toyu gelinin memleketinde yapılan düğün ile erkeğin memleketinde yapılan düğün olmak üzere ikiye ayrılırken kız toyu *kiçik toy* erkek toyu *ulug-toy* adını alır. Hakas destanlarındaki erkek ve kız toylarına geçmeden önce geleneksel Hakas Türklerinin yaşamında kız ve erkek toylarındaki uygulamalar üzerinde duracağız. *Kiçik toy – his toy* (kız toyu), *erkek evindeki asıl düğünden bir gün önce yapılır. Genellikle nişanlının akrabaları pazırthan içenin rolünü yerine getirerek gelini kendi evine götürürler. Burada gençlere ikramlarda bulunulur. Gelin bu eğlencede bulunmaz. Akşam “his oynı” adı verilen bir eğlence düzenlenir. Delikanlılar ve kızlar birbirleriyle arkadaşlık kurarlar, yavaşça dans edip şarkı söylerler. Ertesi sabah çöpçatanlar gelini düğüne götürmek için gelirler.* (Butanayev 1998: 183-185; Butanayev-Vernik-Ulturgaşev 1999: 12) Böylesi bir adlandırma ve benzer anlam dünyası *Dede Korkut Kitabı* için de geçerlidir: “*Dede Korkut Kitabı*’nda, evlenmeye ilgin törenlerin tümü ‘kiçi düğün (= küçük düğün) ve ‘ulu düğün’ deyimleriyle iki kesime bölünüyor; birincisi ‘söz kesimi ve nişan’ kümesini, ikincisini de ‘kına gelin göçürme ve gerdek’ etrafındaki törenleri gösterse gerek.” (Boratav 1984: 168)

Hakasçada damat kelimesi küzee gelin kelimesi ise kilin şeklinde karşılanmaktadır. Ancak incelediğimiz destanlarda doğrudan *küzee* veya *kilin* şeklinde bir ibare geçmemekte doğrudan erkek veya kadın kahraman ismi verilmiştir.

Ak Çibek Arığ Destanı’nda alp Kanlı Kılıç ile Hıyan Arığ için yurtlarında toy kurulur. (Arıkoğlu 2007: 323)

Altın Arığ Destanı’nda, Picen Arığ, yeryüzündeki en kuvvetli alp olan Alp Saaday ile evlenmek istediğini kara kuzgun aracılığıyla alpa bildirir ve dünürçülüğe gelmesini ister Picen Arığ kendi düğünün hazırlıkları için bizzat kendisi halka emir verir ve toy kurdurur. (Özkan 1997: 69) Ancak baba Altın Sayzan bu evliliğe karşı çıkar, kendisinin başka hanların yurtlarında ölmek istemediğini söyleyerek düğünden kaçır, halkın da düğün yapacak keyfi kalmaz ve düğün iki gün sonra sona erer. (Özkan 1997: 77-79) Düğünden sonra Alp Saaday, Picen Arığ’la onun yurduna taşınır ve yanında çeyiz olarak halkını ve mal davarını götürür. (Özkan 1997: 79) Bir diğer toy Çibetey Han ile Alp Han Kız için kurulur. (Özkan 1997: 145) Çibetey Han ile birlikte Hulatay da Pora Han’ın kızı Pora Ninci ile evlenir ve bir kez daha her iki alpin düğünü birlikte yapılır, düğün dokuz boyunca sürer. (Özkan 1997: 165-167) Bu arada, Hulatay’ın karısı Alp Han Kız, Çibetey’in karısı Pora Ninci’den hoşlanmaz, içinden ona bakmak gelmez. (Özkan 1997: 165) Ay Çarık Han kızı Çarık Tana’yı Kanlı Kılıç’a verir ve bu ikilinin dokuz gün süren düğünleri olur. (Özkan 1997: 245) Çibetey Han ile Alp Han Kız’ın oğulları Kanlı Kılıç düğününü kendi yurdunda değil kız yurdunda yapmıştır. Daha sonra kendi yurduna gel-

diğinde alp Taptaan Mirgen ve Altın Nakış ile birlikte bir toy kurarlar. (Özkan 1997: 325) Hulatay, Pora Ninci'nin alt dünyaya inerek kendisini bırakmasından sonra Han Çiçek adlı bir kadın alpla evlenir. (Özkan 1997: 327)

Altın Çüs Destanı'nda, Alp Möke ile Hıyan Arıĝ'ın dokuz gün sürecek toyları kurulur. (Şahin 2007: 115) Altın Çüs Destanı'nda alp Alp Möke'nin ikinci evliliğine tanıklık etmekteyiz. Hâlihazırda Hıyan Arıĝ'la evli olan Alp Möke'nin getirdiği Alp Han Kız'a gönlü kayar ancak niyetini tam olarak belli edemez. Hıyan Arıĝ ise bu ikircikli durumdan ötürü Alp Möke'ye çıkışır, bu konuşmaları dinleyen Alp Han Kız ise Alp Möke'nin tarafında olur ve Hıyan Arıĝ'a karşı çıkar, Hıyan Arıĝ bu durumdan sonra yumuşayarak ve geri adım atarak Alp Han Kız'ın Alp Möke ile evlenmesine, birlikte yaşamalarına razı olur. Kurulan toydan sonra Üzüm Han boyun hanı alp-han olur. (Şahin 2007: 154)

Ay Huucın Destanı'ndaki toylardaki bir âdet diğerlerinden çok farklıdır. Diğer düğünlerde misafirlere at ve inek eti ikram edilmektedir. Burada ise, Ay Huucın yarı insan yarı at olduğu için böyle bir şeyi kesinlikle kabul etmez, üzülür; durumu anlayan Hıs Han yılki etlerini ortadan kaldırmalarını sadece inekleri kesmelerini emreder. Ortadaki vahim hatadan dönülür, toya kaldığı yerden devam edilir ve on iki gün boyunca *ulu toy* sürdürülür. (Ergun 2010: 241) İkinci düğün Kün Tönis Han ile Ah Çibek Arıĝ'ın düğünleridir. Bu düğünde de Ay Huucın'ın rahatsız olmaması için at eti yerine inek eti ikram edilir. (Ergun 2010: 320-321) Ay Huucın Destanı'ndaki bir diğer düğün Han Mirgen'in oğlu Altın Teek ile Çalat Han'ın kızı Çalay Puruhan arasındadır. (Ergun 2010: 378-379) Destandaki son düğün ise Altın İrgek ile Kilin Arıĝ arasında olur ve Kilin Arıĝ'ın saç toyunda örgüsünü Çalay Puruhan örür. (Ergun 2010: 388-389) Ay Huucın destanındaki hiçbir toyda *alplara mahsus evlilik* kaidelerine uygun bir durum söz konusu olmamış hatta dünürçülükle ilgili bir bilgi verilmemiştir.

Han Kicegey Destanı'nda, kendisini öldürmek için yurduna gelen Ay Çarılı Han, Han Kicegey'e önce evladı olması sonra ise kızı Çarılı Tana ile evlenmesini teklif eder. (Taçeyeva 1958: 177) Talay Puruh Han kız ile evlenmek isteyen Han Kicegey'e kız tarafından bir şart koşulur. Buna göre Han Kicegey, ah zirvenin üstünde kızıl taş zırlı bir kız vardır, eğer bunu kaldırıp fırlatabilirse Talay Puruh Han kız ile evlenecektir. (Taçeyeva 1958: 173) Destandaki tek toy Alp Küreldey ile Hara Torĝı arasındadır. Han Kicegey bu iki alp için Ah Han'ın yerine alp-han olduğu obasında bir düğün tertip eder. (Taçeyeva 1958: 218)

Han Mirgen Destanı'nda karşılaştığımız ilk toy öncesi pratik Pay Sarıĝ Han'ın tertip ettiği yarıştı. Buna göre yarışı kazanan Pay Sarıĝ Han'ın kızını alacaktır, bunun için bir şart koşar. Buna göre alpların atları yarıştıktan sonra

alplar güreş tutuşacaklar, galip gelen kızı alacaktır. (Davletov 2008: 52-54) Kızın ailesinin, kızlarıyla evlenecek alp (lar) a koştuğu şartlar gerek kahramanlık gerekse de aşk destanlarında görülen önemli bir motiftir. *Alplara mahsus evlilik epik başkahramanın kendisine uygun eşi arayıp bularak her türlü şartı yerine getirip, sınavlardan geçtikten sonra onunla evlenmesidir.* (Kıdır-bayeva-Muratoy 1998: 78) Arkaik destan ve alplara mahsus evlilik konusunu işlediği çalışmasında Mehmet Aça, Altay Alıp-Manaş, Kan Püdey, Ay-Manıs, Kozın-Erkeş, Tıva Bayan Toolay destanlarında alplara mahsus kahramani evlilik örneklerinin bulunduğu bahsederek destanlardan örnekler verir. (Aça 2000: 47) Bu tür evliliklerin ve evlilik öncesi uygulamaların Türk destancılık geleneğinde bolca örneği bulunmaktadır. Bir Sibirya Türk grubu olan Tıva Türklerinin destanlarında da bu tür evlilik ve pratiklerin uygulamasını görmekteyiz. *Bahadırlar, bir şekilde haberdar oldukları güzelleri almak için seferlere atlanırlar, kızlar için rakiplerle mücadele edip ileri sürülen şartları yerine getirmeye çalışırlar.* (Ergun-Aça 2005: 127) Han Mirgen Destanı'nda hâlihazırda evli olan alp Han Mirgen, ikinci kez evlenir ve bunun için öz yurdunda toy kurdurur. (Davletov 2008: 128) Alpların ikinci kez evlenmesini Altın Çüs Destanı'ndan sonra burada da görmekteyiz. Alp Çaas Han'ın evleneceği kişi kaderinde yazılmıştır. Bilge kişi Çaas Han'a bunun bilgisini verir. (Davletov 2008: 216-218) Çaas Han ile Kilin Arığ'ın ve Altın Hurğun ile Hıyan Arığ'ın toyları birlikte yapılır. (Davletov 2008: 276-278)

Han Orba Destanı'nda evlilik ve saç toyu olmak üzere düğün örneklerini bolca görmek mümkündür. İlk toy Han Mirgen ile Ay Arığ'a aittir. Bu iki alpin evlenecekleri sihirli altın kitapta zaten belirtilmiştir. Her iki genç kitapta yazılanlara karşı gelemeyeceklerinden dolayı evlenirler, toy kurulur. (Aktaş 2011: 119) Kahramanlık veya *arkaik destanlarda* alpların evlilikleri diğer aşk destanlarında olduğunda farklı bir yapı arz etmektedir. Han Orba Destanı'ndaki evlilikler aşk destanlarındaki evlilik örnekleriyle paralellik arz etmekle birlikte, *arkaik* destan evliliklerinden de örnekler sergiler. Burada da alplara mahsus evlilik örneği vardır. Destandan Gök Han kızı Gök Nincil'i evlendirecektir. Ancak evlenmek isteyen alplardan *demir melez ağacının yaprağını* kendisine getirmeleri şartını koşturmuştur. Han Mirgen'in oğlu Han Çibek de damat adaylarından biridir ve bu müsabakaya katılmak için Gök Han'ın yurduna halası ve diğer yardımcı akraba/dostlarıyla gider. (Aktaş 2011: 153-154) Tahmin edileceği gibi bu müsabakayı Han Mirgen'in oğlu Han Çibek kazanır. Gök Han kızı Gök Nincil'i ona verir ve kız evinde bir toy düzenlenir. (Aktaş 2011: 172-174) Bir diğer evlilik toyu Han Çibek ile Gök Nincil'in oğlu Han Sağın ve aldığı eşi Tülgü Arık arasında olur. (Aktaş 2011: 242-243)

Hara Molat Destanı'nda alp Hara Molat üç kez evlenir. Birden fazla eşle evlenme Index'de T 145 ile gösterilmiştir. (Thompson 1955: 358) İlk evlili-

ğinde ablası evlenmesini istemese de o ablasının sözünü dinlemeyerek Hara Üzen Arıĝ ile evlenir. (Subrakova 1993: 70) ve karısının sözüyle ablasını öldürür Hara Molat. İkinci evliliğini bizzat ilk karısının isteğiyle yapar ve Sarıĝ Tana adlı kız-alp ile evlenir. (Subrakova 1993: 75) Üçüncü evliliğini de birinci ve ikinci karısının arzusuyla Ah Tana ile yapar. (Subrakova 1993: 80)

Huban Arıĝ Destanı'nda evlilik ve bu evlilik sonucunda yapılan toylarla ilgili iki örnek karşımıza çıkar. Bunlardan ilki Huban Arıĝ'ın çok eski arkadaşı olan Kök Nincil ile Sarıĝ Sayın arasındaki evliliğidir. Düğün eğlencesi olan toylar son derece renkli bir şekilde tasvir edilmiştir. Evlenecek kişilerin halkları başta olmak üzere uzak ve yakın boylardan birçok misafir toya davet edilir. Kırgınlıklar, küslükler ve çatışmalar toy zamanı unutulur, sadece eğlence, yeme ve içme ön plandadır. Herkesin gönlü yapılmaya çalışılır. Bazı evliliklerden önce kızın babası, kızıyla evlenecek olan kişiyi belirlemek için birtakım yarışmalar düzenlerken bazı düğünlerde ise dünürçüler karşı tarafın olağan isteklerini yerine getirdikten sonra çiftlerin düğünleri gerçekleşir. Kök Nincil ile Sarıĝ Sayın'ın evlilikleri de bu şekilde gerçekleşmiştir. (Davletov 2006: 197-199)

Kara Kuzgun Destanı'nda Sarı Han'ın kızı Altın Sas'ın düğünü babasının isteği üzerine tüm halkın davetli olduğu kısa bir düğün olur. (İlgin 2008: 117) Bir başka düğün Kara Kuzgun Destanı'nda Altın Tona ile Han Çiçekey'in düğünüdür. (İlgin 2008: 205)

Kök Han Destanı'nda, Han Mirgen'in Altın Arıĝ'ı alması için Ah Tas ve Kök Tas alpları alt etmesi gerekmektedir. (Taçeyeva 1974: 26-27) Müsabakayı kazanan Han Mirgen, Altın Arıĝ'ı babasından ister. Bunun iyilikle olmadı zorla yapılacağını da belirtir. (Taçeyeva 1974: 36-37) Altın Arıĝ ile Han Mirgen'in ilk düğünü Altın Arıĝ'ın yurdunda olur. (Taçeyeva 1974: 38-39) Han Mirgen ile Altın Arıĝ için bir de Han Mirgen'in yurdunda yapılır. (Taçeyeva 1974: 69-70) Destandaki bir diğer düğün Çarlı Tana ile İzil Han arasında olur. (Taçeyeva 1974: 96-97)

Altın Taycı Destanı'nda görülen ilk evlilik ve sonrasında yaşanacak olan toy kurma *alplara mahsus evlilik* konusu çerçevesinde gelişir. Altın Taycı bir sabah kahvaltı esnasında Demir dağların altına yaşamakta olan Tibet Han'ın kızı Tiben Arıĝ'ı almak için alpların katılacağı bir müsabakadan bahseder ve hazırlanarak yola koyulur: *Bir sabah, daha tan atmadan kalkıp / Hizmetçi kızlarına yemek hazırlatarak / Masanın başına oturup, orada konuştu / "Parlak güneşin ters tarafındaki yerde, / Derya ırmak kıyısında, / Demir dağların altında / Tibet Han yaşar. / Onun kızı Tiben Arıĝ'ın / Karşılaşması olmak üzeredir. / Kızıl kır atlı alp Hırçotay, / Bütün eş dost oraya gelecek / Vaktinde ona yardım etmeyi, / Destek olmayı istiyorum.* (Killi Yılmaz 2013: 73) Tibet Han'ın yurduna vardığında Tibet Han'ın otağının önünde beş olağanüstü at

görür ki bunlar yarışma için Tibet Han'ın yurduna gelmiş olan alpların atlarıdır: *Uzun köyün başında Tibet Han'ın / Büyük ak saray evi durmaktadır. / Ak saray evin önünde, / Altın direğin dibinde / Aran çula otların iyileri / Karşılaşma için toplanmış / Tibet Han'ın demir tüylü / Gök kır atı durmakta. / Üçüncüsü, ak alınlı kuzguni yağız at / Dördüncüsü kızıl kır at, / Beşincisi, kızıl doru at, / Sırtlarıyla ayı gölgeleyip / Göğüsleri ile güneşi gölgeleyerek / Atların iyileri dönüp durmaktalar.* (Killi Yılmaz 2013: 75,77) Alplar arasında Hara Han'ın oğlu Hara Moos ile ablası Hara Ninci, Alıp Hırçotay ve Hıyazım Möke vardır. (Killi Yılmaz 2013: 79). Yarışma anı geldiğinde kız babası Han Tibet yarışma koşullarını açıklar: *At gibi ayrışıp geçen atın, / Er gibi güreşip geçen erin olacak galibiyet. / Böylece dokuz günde gidilecek yeri / Aran çula at koşup geçerse / Altı kemerli Ah Tashıl olacak. / Onun dibinde altın yapraklı ulu kayın, / Altın yapraklı ulu kayının / Altındaki dalını kırıp, / Önce ulaşmasından, / Atın galibiyetini anlarız.* (Killi Yılmaz 2013: 81) Diğer rakipler tarafından Altın Taycı'nın hileyle Alp Hırçotay'a yardım etmesi önlenmek istense de Altın Taycı tecrübeli bir alptır ve bunların üstesinden gelmesini bilir. (Killi Yılmaz 2013: 83) Müsabakayı dostu Altın Taycı'nın yardımcılarıyla kazanan Alıp Hırçotay, Altın Taycı ile birlikte Tibet Han'ın otağına gelerek toyun kurulmasını ve eğlencenin bir an önce başlamasını dilerler ve şatafatlı bir evlilik toyu kurulur: *Alıp Hırçotay ile Altın Taycı, / Aran çula atlarına atlayıp / Köy halkına doğru aşağı indiler. / Altın direğe atlarını bağlayıp, / Tibet Han'ın evine girip, / Esenlikler, merhaba derler. / Selamlaşma bittikten sonra / Altın Taycı, ağzını açıp, söyler, / Dilini döndürüp konuşur: / "Yarışı Alp Hırçotay kazandı, / Düzenleyeceğin şenliğini başlat, han kişi Tibet Han. / Ben de memleketime gitmek için acele ediyorum, / Şenliğin ilk yemeğini de yemek istiyorum." / Büyük şenliği başlattılar, / Gürültüye uğultuya karıştılar.* (Killi Yılmaz 2013: 89) Bir diğer düğün merasimi destanın başkahramanı Altın Taycı ile yurdunu düşmanlardan kurtaran Alıp Küreldey'in kızı Han Sabah arasında olur. Alıp Küreldey, kendilerini kurtaran Altın Taycı'ya kızını vermekten çekinmez: *Size vermediğim yavrumu / Kime vereyim değerlilerim? / Arkamda duran, destek olan / İyi alp Altın Taycı.* (Killi Yılmaz 2013: 161) Yedi güne ulaşan bir düğün olur, düğün yedinci güne vardığında ise Altın Taycı'nın halası Altın Arığ düğün sahiplerini uyararak kız toyunun daha uzun olmayacağını erkek yurduna gidilmesi gerektiğini söyleyince (Killi Yılmaz 2013: 163), Altın Taycı, Han Sabah'ı almak için yurduna gidince ondan yüz göremez ve buna kızarak halasına buradan gitmelerini söyler. Altın Arığ ise tatlı dille Han Sabah'ı ikna eder ve Altın Taycı'nın ata yurduna doğru yola koyulurlar. (Killi Yılmaz 2013: 163, 165) Altın Taycı'nın yurduna geldiğinde de daha debdebeli ve uzun süren bir toy kurulur: *Altın Taycı Han Sabah'ı yanına almış, / Köye doğru inmektedir. / Tebaası, onları görüp / Kara sinek gibi vızılđaşarak/ Kırlangıç gibi gibi kaynaşıp, bağırışıp çağrışıarak / Büyük*

bir şenlik başlatıyor. / Ak sarayın önüne ulaşırp / Altın direğin dibinde durdular. / Altı çayzan atlarını alır. / Yedi hanım Han Sabah'ı / Kolundan yakalayırp, koltuğunun altına alırp / Altın Taycı'nın evine soktular, / Kuzeydeki altın sıraya oturttular. / Altın Taycı'yi kolundan yakalayırp / Güneye oturttular. / Altın Arığ ablası, büyük şenliği yönetmekte, / Türküsünü çağırırp, şarkısını söylemektedir. / Başka ellerden gelen konukları / Ay Mirgen, ağırlamakta, ilgilenmektedir. (Killi Yılmaz 2013: 169) Altın Taycı'nın kendi yurdundaki düğünü esnasında köye Çarırh Köök adlı bir alp gelir ve o da Altın Taycı'nın halası Altın Arığ ile evlenmek istediğini söyler, aynı anda hem Altın Taycı'nın hem de Altın Arığ'ın düğünü yapılır: Çarırh Köök hepsine kadeh sunup, / Altı koç etini masaya koyarak [şöyle] söyler: / "Altın Han'ın toprağına altıncı defa geldim / Altın Arığ'ı almak için, der. / Sizin büyüyüp erkek olmanızı bekleyerek / Parlak benekli atıma çok eziyet ettim. / Pek iyi şenlik yağacaksan, /Başlat, Altın Taycı". / Altın Taycı Ay Mirgen'e [şöyle] söyledi: / "Büyük yurdun sahibi sensin. / Büyük şenliği sen başlat." / Ay Mirgen onu duyup, kapıyı açıp / Ak saray evden çıkararak, / Tebaasına seslendi: / "Altın Arığ halamı / Çarırh Köök'e veriyoruz! / Kırk aygırlı yılmı sürüp / Kısırını seçip kesiniz! / Doru aygırlı yılmın / Dolgun semizini kesip şenliği başlatınız!" /Halı toplanıp şenlik başladı. / Altı güne kadar şenlik yaptılar. (Killi Yılmaz 2013: 171, 173) Destandaki bir diğerk evlilik töreni Altın Taycı'nın kardeşi Ay Mirgen ile Kök Han'ın kızı Kögin Arığ arasında olur. Ay Mirgen, Kögin Arığ'ı almak için Kök Han'ın yurduna gittiğinde orada kendisinden üstün alplarla mücadeleye girer, yengesi Han Sabah'ın da yardımcılarıyla savaşı kazanır ve Kögin Arığ ile evlenir. (Killi Yılmaz 2013: 175, 177)

2.3. Saç Toyu

1.1. Düğün eğlencesinin yanında Hakas Türklerinin evlilik âdetleri arasında bulunan ve her destanda istisnasız karşılaştığımız *sas toyı* (saç toyu) adı verilen bir düğün pratiğı vardır ki yalnızca gelinlere has bir âdettir. Buna göre destandaki alp kızların saçları evlenene dek elli veya altmış örgülü olur. Evlendiklerinde ise gerdeğre girmeden önce obanın yaşlı nineleri kızların bu çok örgülü saçlarını iki örgüye indirirler. Saçları çifte örgülü bayanların artık evli olduğı belli olmuş olur. Pratiğın ayrıntısı şu şekilde gerçekleşir: "Gelinin damadın evine getirilmesinden sonra, kızın örgüleri çözülür ve saçlar iki örgü şeklinde yeniden örülürdü. Hakas kadınlarının saç taraması bazı anlamlar içermektedir. Genel kanaate göre kızların birçok örgüsü (sürmes) olurdu, bunların örülmesi bir saati alırdı (otsar). Evli kadınların iki örgülü saçları olurdu (tulun). İhtiyar kadınların ise üç örgüsü olurdu (sürmes). Genç bir kız evlilik dışı bir doğum yaptığında tek örgüyle dolaşmak zorunda idi (kiçege) ki bu durum bir rezalet sayılmaktaydı. Sas toyı toyunda beliklerin örülmesi esnasında kadının başında ağabeyi (nige) veya ablası (piçe) veyahut da dayısı

(koş) bulunurdu. Örgüleri çözen kişi “pazırthan içe” şeklinde adlandırılmaktaydı ve bu geleneğin tümünden sorumlu olurdu. O düniürcü olarak kıyafetini giyerdi. Ebeveyn yurdun kuzey tarafından üç ak ağaç sırığının üstünü kapatarak kapıdan doğu tarafına (harandı) bir düğün alacağı yaparlardı. Gelin tüm saç toyu boyunca bu alacıkta bulunmak mecburiyetindeydi. Burada kızın saçları çözülür ve iki belik örülür. “Pazırthan içe” sağ omuz hizasında dururken, onun baldızı (abızın) solda dururdu. Pazırthan içe, kızın düğümlü saçına hemen kendi saçından yapılmış bir düğme (suandı) tutturur. Diğerini damattan arlığı saçla yapar. (Butanayev-Vernik-Ulturgaşev 1999: 11) Araştırmacı Butanayev söz konusu toyun Sagaylarda ve Kızıllarda küçük toy adını aldığını söyledikten sonra Kaçınlerde büyük toy esnasında yapıldığını notları arasına ekler. (Butanayev 1998: 183-184)

Saç toyunun Hakas destanlarındaki yansımaları ise şu şekildedir: **Alp Sarıg Plat His** Destanı’nda Altın Hosto ile Ay Arıg kız evlendiğinde Ay Arıg kızın saç toyu yapılır (Maytakova 2002:7). **Ay Huucın** Destanı’nda ilk toy Han Mirgen ile Alp Han His’indir. Canlı bir düğün yeri tasviri vardır ve ardından Alp Han His’in saç toyu yapılır. (Ergun 2010: 239-240) **Han Mirgen**’in ikinci karısı Toolay Mooray’ın da saç toyu olur. (Davletov 2008: 130) Kilin Arıg ve Hıyan Arıg gelinlerin saç toyları da Toolay Mooray’ınkinin akabinde yapılır. (Davletov 2008: 272-280) **Han Orba** Destanı’nda Ay Arıg, kocası Han Mirgen’in yurduna geldiğinde eğlencenin yanı sıra gelinlere has yapılan saç toyuna katılır (Aktaş 2011: 132); daha sonra Gök Nincil için saç toyu düzenlenir. (Aktaş 2011: 176) **Huban Arıg** Destanı’nda alp Kök Nincil kızın altmış örgüsü çözülür ve iki örgüye indirilip türkülerle gelin edilir. (Davletov 2006: 199) Bir diğer düğün ise Huban Arıg’ın dayıları Ah Ölen ile Kök Ölen’in Altın Sabah ve Altın Tarlıh kızlarla evlenmeleridir. Burada da canlı bir düğün tasvirinden sonra saç toyu anlatılır. Bu kızların da altmış örgüsü çifte örgü yapılıdır. (Davletov 2006: 259) **Kara Kuzgun** Destanı’nda evlilik toyunun yanında Altın Sas’ın saç toyu da gerçekleştirilir. Kadınlar ellerindeki altın taraklarla Altın Sas’ın saçlarını açarlar ve elli altmış beligi çifte belige devşirirler. (Ilgın 2008: 121) Bir diğer saç toyu da Sarı Marha’nındır. (Ilgın 2008: 203) **Kök Han** Destanı’nda kız evinde yapılan bir diğer toy gelinin saçlarının iki belik şeklinde örüldüğü saç toyudur. (Taçeyeva 1974: 73) Çarlıh Tana için diğer alp kızlar için yapılan saç toyu tertip edilir. (Taçeyeva 1974: 73) **Altın Taycı** Destanı’nda da başkahraman Altın Taycı’nın karısı Han Sabah’ın saçlarındaki elli örgü iki örgü yapılıdır. (Killi Yılmaz 2013: 169)

Bu toy evlilik toyu içinde değerlendirilmekle birlikte doğrudan gelin adayını muhatap alan ve eğlenceden ziyade kadınlığa geçiş, toplum arasında söz konusu adayın artık evli olduğuna ve kendisine daha dikkatli davranılması gerektiğinin bir işareti sayılabilecek bir uygulamadır.

3. Sonuç

Toplum içindeki dayanışmayı, maddi ve manevi bağları güçlendiren, soyun devamını sağlayan ve sağlıklı bir toplum yapısının temellerini atmaya yardımcı olan evlilik kurumu, bir sosyal olgu olarak halk anlatılarında da yerini bulmuş, bu kuruma bağlı olarak etrafında birtakım pratik ve inanmaları da barındırmıştır. Hakas destanlarındaki alplara bağlı gelişen evlilik hadisesi bölgedeki evlenme âdetleri hakkında da bilgiler vermektedir. Alpların evlenmek istedikleri kızlara ki bunlar da çoğunlukla alp yaratımlı kızlardır, sahip olabilmek için gerek atlarının gerekse de kendilerinin sahip oldukları bedenî ve akli gücü göstermeleri gerekmektedir. Yine, bu kuruma bağlı olarak kız isteme/dünürçülük geleneği, kızın kendi yurdunda yapılan küçük toy/kız toyu, kız evinden erkek evine giderken kız çeyizinin merasimle hazırlanması, erkek evinde yapılan ulu toyun şaşaalı anlatımı, erkek veya kız yurdunda kızın kadınlığa geçiş ritüeli olan saç toyu gibi unsurlar Hakas destancılık geleneğinde alplara ait evlilik törenlerinde sıkça görülen uygulamalardır. Gelenekteki kültürel zenginliğin destanlar vasıtasıyla sözlü veya yazılı olarak şimdiye ve geleceğe taşınıyor olması geleneksel kültürün kaybolmaması ve günümüzde de sınırlı bir çerçevede yaşatılıyor olması mühimdir.

Kaynaklar:

- AÇA, Mehmet (2000), “Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki Aşıklara Mahsus Evlilik Konusunun Kaynaklarından Alplara Mahsus Evlilik”, *Millî Folklor*, S 47, s. 11-21.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1992), “Başlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, s. 131-133.
- AKTAŞ, Erhan (2011), *Hakas Destanları 3: Han Orba*, Ankara, TDK Yay.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007), *Hakas Destanları I*, Ankara, TDK Yay.
- AYNAKULOVA, Gülnisa (2006), “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”, *Millî Folklor*, S 72, s. 95-106.
- BALAMAN, Ali Rıza (1982); *Te~Ve Köyü Genel Etnografyası*, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimleri Fakültesi Yay.
- BALAMAN, Ali Rıza (1983), *Gelenekler Töre ve Törenler*, İzmir, Betim Yay. Halk Bilimi (Folklor) Dizisi 1.
- BAYAT, Fuzuli (2006), *Oğuz Destan Dünyası: Oğuz Destan Dünyası*, İstanbul, Ötügen Yay.
- BAYRAM, Bülent (2010), *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları (Alplar)*, Ankara, TKAE Yay.
- BAYRAM, Bülent (2012), *Şuyın Hivetiri'nin Ulp Destanı (Çuvaş Kalevalası Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara, TKAE Yay.
- BEKKİ, Salahaddin (2009), *Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında Alplara Mahsus Evlilik*, Ankara, Öncü Kitap.
- BİLECİK, Fahrünnisa (1995), “Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (yay. haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), s. 234-240, Ankara,

TDK Yay.

- BORATAV, Pertev Naili (1984), *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- BUTANAYEV, V. Ya. (1998), *Etniçeskaya Kul'tura Hakasov*, Abakan, N. F. Katanov Devlet Üniversitesi Yay.
- BUTANAYEV, V. Ya.–Vernik, A. A.–Ultrugaşev, A. A. (1999), *Narodnie Prazdniki Hakasii*, Abakan.
- CİN, Halil (1974), *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- ÇUDOYAKOV, A. İ. (2007), *Şor Destanı İncelemeleri* (çev. Çaşteğin Turgunbayer), Ankara, TDK Yay.
- DAVLETOV, Timur B. (2006), *Huban Arıĝ Hakas Türklerinin Kadın Yiĝitlik Destanı*, Ankara, TÜRKSOY Yay.
- DAVLETOV, Timur B. (2008), *Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı*, Ankara, TÜRKSOY Yay.
- DİLEK, İbrahim (2010), “Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler”, *Milli Folklor*, S 85, s. 46-56.
- DUYMAZ, Ali (2005), “Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut'a Toy Geleneğinin Sembolik Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli”, *Karadeniz Araştırmaları*, S 5, Bahar, s. 37-60.
- ED-DÎB, Abdülazim (1993), “Çeyiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 8, s. 296-297, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ERGUN, Metin (1997), *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Konya, Cemre Yay.
- ERGUN, Metin-İBRAHİMOV, Gaynislam (2000), *Başkurt Halk Destanları*, Ankara, TÜRKSOY Yay.
- ERGUN, Metin (2006), *Şor Kahramanlık Destanları*, Ankara, Akçağ Yay.
- ERGUN, Metin (2013), *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Ankara, TDK Yay.
- ERGUN, Metin-AÇA, Mehmet (2005), *Tiva Kahramanlık Destanları-II*, Ankara, Akçağ Yay.
- ERGUN, Pervin (2010), *Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın*, Konya, Kömen Yay.
- HATTO, Arthur T. (1995), “Manas'ın Evliliği, Ölümü ve Tekrar Hayata Dönüşü”, *Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler-I)*, (yay. haz. Prof. Dr. Fikret Türkmen), s. 5-36, Ankara, TDK Yay.
- HAVİLAND, A. William (2002), *Kültürel Antropoloji* (çev. Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi), İstanbul, Kaknüs Yay.
- ILGIN, Ali (2008), *Hakas Destanları 2: Kara Kuzgun*, Ankara, TDK Yay.
- İNAN, Abdülkadir (1998), *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara, TTK Yay.
- JİRMUNSKİY, V. M. (2011), *Türk Kahramanlık Destanları I.-II. Bölüm* (çev. Doç. Dr. Mehmet İsmail-Yrd. Doç. Dr. Hülya Arslan-Erol), Ankara, TDK Yay.
- KIDIRBAYEVA, Burul-MURATOY, Abdikerim (1998), “Alplara Mahsus Evlilik” (akt. Mehmet Aça), *Milli Folklor*, S 37, s.78-85.
- KARA DÜZGÜN, Ülkü (2014), *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi*, Konya, Kömen Yay.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2013), *Hakas Destanları 4*, Ankara, TDK Yay.

- MAYTAKOVA, Alevtina (2002), *Alıp Sarıĝ Plat His Alıptıĝ Nımah*, Abakan Hakas Çiri Gazetesi 84 (7 Haziran 2002), 85 (8 Haziran 2002), 91 (20 Haziran 2002), 95 (27 Haziran 2002), 97 (29 Haziran 2002), 100 (5 Temmuz 2002) nolu sayılar.
- ÖGEL, Bahaeddin (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çaĝları*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (1977), *Türk Halk Bilimi*, Ankara, Türk İş Bankası Yay.
- ÖZKAN, Fatma (1997), *Altın Arıĝ Destanı*, Ankara, Bilig Yay.
- ÖZKAN, Fatma (2002), “Sibirya Türklerinde Geçiş Törenleri”, *Uluslar arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*, (ed. Yrd. Doç. Dr. İsmet Çetin-Yrd. Doç. Dr. AyşeYücel), Ankara, T. C. Kültür Bak. Yay.
- PAL'MBAH, A. A. (haz.) (1955), *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moskva Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- REICHL, Karl (2002), *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)* (çev. Doç. Dr. Metin Ekici) Ankara, TDK Yay.
- SAĞOL, Gülden (1995), “Manas Destanında Evlilik Gelenekleri”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (yay. haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), s. 224-233, Ankara, TDK Yay.
- SAĞOL, Gülden (2002), “Destanlarda Evlilik”, *Yeni Türkiye Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, S 45 Mayıs-Haziran, s. 264-288.
- SAĞOL, Gülden (2004), “Destan Kahramanlarının Evlenmek İçin Gösterdikleri Hünerler”, *Günay Kut Armaĝanı III* (edt. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), s. 301-310, İstanbul.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden (2004), “Kalm ve Çeyiz”, *Hediye Kitabı* (ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), s. 396-406, İstanbul, Kitabevi Yay.
- SUBRAKOVA, O. V. (1993), *Ay Miçikneñ Kün Miçik Alıptıĝ Nımahtar*, Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdotelstvo.
- ŞAHİN, Halil İbrahim (2010), *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneĝi*, Konya, Kömen Yay.
- ŞAHİN, Halil İbrahim (2012), “Türk Destanlarında Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları*, S 33, s.117-138.
- TAÇEYEV, T. G. (1958), *Altın Arıĝ Alıptıĝ Nımahtar*, Abakan, Hakasiyadaĝı Kniga İzdatel'stvozi.
- TAÇEYEV, T. G. (1974), *Kök Han Alıptıĝ Nımah*, Abakan, Hızılçar Kniga İzdatel'stvozinın Hakasiyadaĝı Pöliĝi.
- TEZCAN, Semih (2001), *Dede Korkut Oĝuznameleri Üzerine Notlar*, İstanbul, YKY.
- TEZCAN, Semih-BOESCHOTEN, Hendrik (2006), *Dede Korkut Oĝuznameleri*, İstanbul, YKY Kâzım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi.
- THOMPSON, Stith (1955), *Motif Index of Folk-Literature*, Vol. I, Bloomington, Indiana Uni. Press.
- USER ŞİRİN, Hatice (2010), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kaĝanlıĝı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya, Kömen Yay.
- YEGOROV, N. İ. (2013), “Çuvaşlarda Salamalik Manzumesi”, *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armaĝanı* (edt. Bülent Gül-Ferruh Ağca-FarukGökçe), s. 601-616, Ankara, Öncü Kitap.
- ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan (2007), “Tatar Halk Destanı İdegey'de Geçiş Dönemleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S 15, Güz, s. 125-147.

